

Paweł Cylulko

Akademia Muzyczna im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu
ORCID: 0000-0003-1887-1376

Elementy edukacji artystycznej dziecka w zakresie sztuki muzycznej w tyflomuzykoterapii

Elements of children's musical art education in typhlo-music-therapy

Streszczenie

Edukacja artystyczna w zakresie muzyki, podobnie jak muzykoterapia, ma bardzo istotny wpływ na życie i codzienne funkcjonowanie dzieci, szczególnie z niepełnosprawnością wzroku. Zarówno jedna, jak i druga dyscyplina przemawiają bardzo sugestywnie do uczniów poprzez sztukę muzyczną jako podstawowy środek oddziaływania edukacyjno-rehabilitacyjnego. W niektórych funkcjach, celach, zadaniach, warunkach i okolicznościach realizowania edukacji oraz terapii muzycznej można doszukać się wielu podobieństw, zbieżności i zapożyczeń świadczących z jednej strony o interdyscyplinarności, transgresji przy jednoczesnym zachowaniu odrębności każdej z tych dyscyplin. Stwierdzenie to leży między innymi u podstaw stosowania elementów edukacji muzycznej w tyflomuzykoterapii, a także elementów tyflomuzykoterapii w edukacji muzycznej dzieci z trwałymi problemami widzenia.

Słowa kluczowe: dziecko, edukacja artystyczna, muzyka, tyflomuzykoterapia

Abstract

Musical art education, like music therapy, has a very significant impact on the lives and daily functioning of children, especially those with visual impairments. Both disciplines appeal strongly to students through the art of music, which is used by them as primary means of educational and rehabilitative intervention. In terms of their functions, goals, tasks, implementation conditions and circumstances, there are many similarities, convergences and borrowings between education and music therapy, which points to the fact that they are interdisciplinary and boundary-crossing in nature, while at the same time maintaining their distinctive characteristics. This fact is one of the premises underlying the application of elements of music education in music therapy for the blind, and of elements of typhlo-music-therapy in the music education of children with permanent vision problems.

Keywords: child, art education, music, music therapy for the blind

Wprowadzenie

Muzyka towarzyszy dzieciom w zabawie, nauce i wypoczynku od najwcześniejszych momentów ich życia. Jest bardzo ważnym środkiem oddziaływania wykorzystywanym we wspomaganiu ich indywidualnego rozwoju i wszechstronnego

wychowania. Jej korzystne oddziaływanie może zachodzić w różnych sferach ich życia, m.in. w domu rodzinnym oraz w ramach formalnej i nieformalnej edukacji oraz terapii¹. Sztuka muzyczna jest dzieciom z niepełnosprawnością wzroku najbliższa, najbardziej przystępna oraz najbardziej komunikatywna ze wszystkich sztuk pięknych ze względu na swoją dźwiękową naturę. W obcowaniu z nią nie odczuwają one ograniczeń i utrudnień w percepcji, produkcji oraz reprodukcji głosem, ruchem lub na instrumentach muzycznych². W niej i dzięki niej odkrywają drzemiące w sobie artystyczne możliwości, a tym samym pełniej odczuwają intuicyjność swojego sprawczego oraz twórczego działania. Są w stanie w sposób bezpośredni i nieograniczony doświadczać jej dźwiękowo-wibracyjnej natury bez konieczności angażowania niepełnosprawnego wzroku, zmysłów zastępczych oraz korzystania z pomocy pośrednika, przewodnika lub opiekuna. Niepełnosprawność ani jej wtórne skutki nie zaburzają procesu percepcji i przeżywania muzyki, dlatego można twierdzić, iż dzieci z trwałymi problemami widzenia posiadają duże możliwości czerpania z niej wielu edukacyjnych i prozdrowotnych korzyści. W zależności od indywidualnych cech psychofizycznych, możliwości, potrzeb i zdolności dzieci obcowanie z nią może służyć wspomaganie ich wszechstronnego rozwoju oraz podnoszeniu jakości ich życia.

Niezbyt obszerna literatura przedmiotu obejmuje najczęściej prace z zakresu teorii i praktyki oddziaływań edukacyjno-rehabilitacyjnych, w których kluczową rolę odgrywa relacja dziecko niepełnosprawne – muzyka³. Poruszane w nich zagadnienia z pogranicza edukacji artystycznej i terapii w zakresie muzyki ujmowane są niejednokrotnie jako wspólne, dopełniające się lub integralnie ze sobą zespolone kwestie⁴. Przykładowo sztuka muzyczna zdaniem Janiny Doroszewskiej stanowi fundament wychowania estetycznego dzieci z niepełnosprawnością wzroku na każdym etapie ich rozwoju bez względu na posiadane przez nie specjalne potrzeby edukacyjne, umiejętności i zdolności muzyczne⁵. Małgorzata Dubowicz dodaje, iż dźwiękowa odmiana sztuki jest podstawowym, niewymienialnym na inny integralnym elementem wychowania zarówno ogólnego, jak i muzycznego dzieci, który bardzo dobrze

¹ R. Ławrowska, *Edukacja muzyczna dziecka w wieku przedszkolnym* [w:] *Edukacja muzyczna – studium teoretyczno-praktyczne*, red. R. Ławrowska, B. Muchacka, Kraków 2022, s. 80.

² M. Dubowicz, *Rewalidacyjne znaczenie muzyki w wychowaniu i kształceniu osobowości dziecka niewidomego*, „Wychowanie Muzyczne w Szkole” 1985, nr 3, s. 146; X. Pfammatter, *Music as a Leisure – Time Occupation for the Blind*, „Review of the European Blind” 1988, nr 2(60), s. 30.

³ P. Cylulko, J. Gładyszewska-Cylulko, *A Model of Typhlo Music Therapy in Educational and Rehabilitation Work with Visually Impaired Persons* [w:] *Recommender Systems for Medicine and Music*, red. Z.W. Ras, A. Wieczorkowska, S. Tsumoto, w serii „Studies in Computational Intelligence”, t. 946, Cham, s. 223; E. Jutrzyzna, *Terapia muzyką w teorii i praktyce tyflogicznej*, Warszawa 2007, s. 9–10; M. Kilian, M. Cichocka, *Muzykoterapia w rehabilitacji dzieci niewidomych i słabowidzących – założenia teoretyczne (część I)*, „Szkoła Specjalna” 2011, t. LXXII, nr 4(260), s. 245.

⁴ M. Turkalj, D. Breitenfeld, J. Hrvoj, *Musiktherapie beisehbehinderten Personen*, „Anali Klinicke bolnice »Dr M. Stojanović«” 1974, t. XM, nr 3, s. 365.

⁵ J. Doroszewska, *Pedagogika specjalna*, t. II, wyd. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 275.

służy optymalnemu wspieraniu ich rozwoju⁶. Anna Mazurkiewicz upatruje w muzyce nie tylko bardzo ważnego środka wychowania, lecz także istotnego elementu rehabilitacji osób niewidomych⁷. Zdaniem innych autorów wychowanie i terapia małych beneficjentów poprzez zastosowanie sztuki muzycznej nabiera tym większej wartości, im bardziej służy wspomaganie ich optymalnego rozwoju oraz wspieraniu członków najbliższych rodzin⁸. To szczególne i wyjątkowe oddziaływanie muzyki skłania różnych specjalistów do coraz szerszego jej zastosowania w celach prozdrowotnych i edukacyjnych. Przy okazji za Tomaszem Dobrowolskim warto nadmienić, iż „często muzykoterapia mylona jest przez pedagogów z edukacją muzyczną⁹. Autor jednocześnie dodaje, iż dyplomowany muzykoterapeuta jest profesjonalistą, który winien ukończyć studia wyższe pierwszego, drugiego stopnia lub studia podyplomowe z zakresu muzykoterapii na artystycznych uczelniach muzycznych.

Znaczenie edukacyjno-rehabilitacyjne tyfłomuzykoterapii

Muzykoterapię osób z niepełnosprawnością wzroku określa się mianem tyfłomuzykoterapii, przy czym termin ten pochodzi od trzech greckich słów: *typhlós* – człowiek niewidomy; *mousiké* – muzyczne utwory, sztuka komponowania i odtwarzania dźwięków; *therapeía* – działalność lecznicza służąca przywracaniu ludziom zdrowia za pomocą leków i zabiegów medycznych¹⁰. Jest ona jedną z subdyscyplin muzykoterapii ogólnej adresowaną do pracy z osobami z trwałymi problemami widzenia, tj. dziećmi (m.in. bardzo małymi), młodzieżą i osobami dorosłymi (w tym także starszymi). W jej realizowaniu wykorzystuje się jako główny środek oddziaływania sztukę muzyczną oraz inne niemuzyczne zjawiska akustyczne w celu stymulowania rozwoju beneficjentów, którzy na co dzień albo nie posługują się wzrokiem, albo w bardzo ograniczonym zakresie. Z tego względu ta forma terapii charakteryzuje się bezwzrokowym, tj. głównie dźwiękowo-wibracyjnym podejściem do środków oddziaływania (materiału akustycznego, metod, technik, pomocy, wyposażenia gabinetu), programu muzykoterapeutycznego oraz sesji terapeutycznych (indywidualnych lub grupowych)¹¹. Dzięki temu „w trakcie

⁶ M. Dubowicz, *Rewalidacyjne...*, s. 147.

⁷ A. Mazurkiewicz, *Zainteresowania muzyczno-taneczne niewidomych*, „Kultura Fizyczna” 1968, R. XX, nr 3, s. 122.

⁸ M. Turkalj, D. Breitenfeld, J. Hrvoj, *Musiktherapie...*, s. 366.

⁹ T. Dobrowolski, *Pomoc dziecku ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi we wczesnej edukacji. Zastosowanie tyfłomuzykoterapii*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja” 2022, 87(3), s. 75.

¹⁰ P. Cylulko, *Tyfłomuzykoterapia dzieci. Teoria i praktyka muzykoterapii dzieci z niepełnosprawnością wzrokową*, Wrocław 2004, s. 93.

¹¹ P. Cylulko, *Interwencja tyfłomuzykoterapeutyczna w praktyce edukacyjno-rehabilitacyjnej* [w:] *Muzykoterapia – od pionierskiej działalności do kreatywnej twórczości*, red. P. Cylulko, J. Gładyszewska-Cylulko, w serii: „Wrocławska Muzykoterapia”, t. 4, Wrocław 2022, s. 125.

zając tyflomuzykoterapeutycznych możemy dotrzeć do każdego pacjenta, co może wyróżniać ten rodzaj terapii spośród wielu innych”¹². Niekiedy tę odmianę arteterapii traktuje się jako nietradycyjne podejście edukacyjno-rehabilitacyjne, które stanowi kompilację elementów i struktur muzycznych z metodami wychowania, w tym m.in. muzycznego, stosowanymi w celu eliminowania nieprawidłowych oraz wyuczania pożądaných zachowań dzieci¹³.

Wita Szulc twierdzi, iż u podstaw zastosowania sztuki muzycznej w pracy z niepełnosprawnymi osobami, m.in. dziećmi, leży przekonanie, iż pełni ona w ich życiu wiele współistniejących funkcji¹⁴, m.in. rozwojową, wychowawczą, komunikacyjną (wspólnotową), poznawczo-stymulacyjną, emocjonalno-estetyczną, rekreacyjno-ludyczną, ekspresyjną, estetyczno-poznawczą, kulturotwórczą, terapeutyczną (lecniczą). Maria Przychodzińska pisze o ścisłym wzajemnym dopełnianiu i przenikaniu się wszystkich tych funkcji. Z wypowiedzi auterek wynika, iż funkcja terapeutyczna, podobnie jak pozostałe, jest nierozzerwalnie powiązana z funkcją edukacyjną, a edukacyjna z terapeutyczną¹⁵. W niektórych przypadkach wybrane funkcje sztuki muzycznej mogą być jedynie nasilone lub zminimalizowane w zależności od potrzeb dzieci. Im bardziej stopień niepełnosprawności jest większy, tym bardziej funkcja terapeutyczna muzyki może stawać się podstawową, jednak w żadnym wypadku nie może ona wypierać innych jej funkcji, m.in. edukacyjnej. O pełnym oddziaływaniu muzyki na dziecko niepełnosprawne można mówić dopiero wówczas, gdy w działaniach terapeutycznych uwzględni się niemal wszystkie jej funkcje, a nie ograniczy się tylko i wyłącznie do jednej wybranej. Zapotrzebowanie w życiu dziecka na różne funkcje muzyki, a co za tym idzie – także formy kontaktu z nią przemawiają jeszcze bardziej za tym, by pracując z dziećmi niepełnosprawnymi, integrować elementy edukacji artystycznej i terapii w zakresie sztuki muzycznej.

Tyflomuzykoterapia może pełnić w życiu beneficjentów różnorodne funkcje, do których można zaliczyć: diagnostyczną, rozwojową, fizjoterapeutyczną, psychoterapeutyczną, wychowawczą, integracyjną, rekreacyjno-ludyczną, estetyczną i adaptacyjną¹⁶. Zofia Konaszkiewicz pisze, iż zajęcia muzyczne, w tym edukacyjne i terapeutyczne, mają zawsze walor ogólnorozwojowy – właściwy dla każdego zdrowego, pełnosprawnego, chorego i niepełnosprawnego dziecka; umuzykalniający – służący wdrażaniu dziecka w świat sztuki muzycznej oraz terapeutyczny – przydatny we wspomaganiu rozwoju dziecka ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi¹⁷. Zdaniem

¹² T. Dobrowolski, *Pomoc...*, s. 75.

¹³ A.L. Steele, C. Crawford, *Music Therapy for the Visually Impaired*, „Education of the Visually Handicapped”, t. 14 (1982), nr 2, s. 56.

¹⁴ W. Szulc, *Kulturoterapia. Wykorzystanie sztuki i działalności kulturalno-oświatowej w lecznictwie*, Poznań 1994, s. 20.

¹⁵ M. Przychodzińska, *Wychowanie muzyczne, idee, treści, kierunki rozwoju*, Warszawa 1989, s. 48.

¹⁶ P. Cylulko, *Model tyflomuzykoterapii dzieci* [w:] *Wrocławskie modele muzykoterapii*, red. P. Cylulko, J. Gładyszewska-Cylulko, w serii: „Wrocławska Muzykoterapia”, t. 2, Wrocław 2016, s. 51.

¹⁷ Z. Konaszkiewicz, *Edukacja i terapia muzyczna w odniesieniu do dzieci i młodzieży niepełnosprawnej*, „Szkoła Specjalna” 1993, nr 1–2, s. 59.

Mariana Kulczyckiego muzykoterapia jako jedna z odmian arteterapii w praktyce szkolnej powinna pełnić obok zadań terapeutycznych również edukacyjne¹⁸. Cele te przyczyniają się do tego, iż „tyflomuzykoterapia prowadzi nie tylko do doskonalenia funkcji kompensacyjnych słuchu, ale wpływa również na inne sfery funkcjonowania, np. umysłową, emocjonalną, motoryczną, społeczną, dzięki czemu znajduje szerokie zastosowanie w procesie leczenia i rewalidacji”¹⁹. Warto przy tym dodać, iż obcowanie ze sztuką muzyczną daje dziecku okazję do tworzenia kultury muzycznej na miarę jego zdolności²⁰. Za cytowanymi autorami można stwierdzić, iż ta forma oddziaływania pomocowego, służąc w pierwszej kolejności realizowaniu celów terapeutycznych, sprzyja uwrażliwieniu dzieci na sztukę muzyczną. Inaczej mówiąc, mali beneficjenci w muzyczno-terapeutycznej przestrzeni mają okazję w dostępny sposób oraz w optymalnym dla siebie zakresie doświadczać wybranych elementów edukacji artystycznej. Takie podejście do relacji dziecko – muzyka, w której sztuka traktowana jest w pełnym wymiarze artystyczno-estetycznym, może przyczyniać się do wykształcenia u niego zainteresowań muzycznych na miarę jego możliwości, a tym samym przygotowania do świadomego odbioru kultury muzycznej.

Dyplomowani muzykoterapeuci starają się postrzegać beneficjentów z perspektywy podejmowanych czynności zawodowych, takich jak m.in. prowadzenie działań profilaktycznych poprzez zastosowanie sztuki muzycznej; diagnozowanie muzykoterapeutyczne; programowanie procesu terapeutycznego; realizowanie zajęć muzykoterapeutycznych; monitorowanie i dokumentowanie przebiegu oddziaływań terapeutycznych oraz postępów czynionych przez beneficjentów; ocenianie skuteczności i efektywności oddziaływań terapeutycznych²¹. Z jednej strony powinności te są związane z materiałem muzycznym będącym głównym środkiem oddziaływania, z drugiej zaś powinności zawodowe kształtują postrzeganie dziecka, a co za tym idzie, także przypisywanie mu określonych ról w obszarze korzystnego oddziaływania sztuki muzycznej oraz form jego kontaktów z nią. Do ról tych można zaliczyć m.in. rolę: 1) dziecka na określonym etapie rozwoju osobniczego z właściwymi dla jego wieku cechami, potrzebami, możliwościami, skłonnościami, oczekiwaniami i prawami – wymagającego zastosowania odpowiedniej edukacji, wychowania; 2) pacjenta, ucznia, wychowanka, kuracjusza, podopiecznego przebywającego w domu rodzinnym, żłobku, przedszkolu, szkole, szpitalu, ośrodku – wymagającego specjalistycznego leczenia, edukacji, rehabilitacji lub terapii²²; 3) odbiorcy muzyki o wysokich walorach estetycznych i artystycznych oraz twórcy i odtwórcy sztuki muzycznej posługującego

¹⁸ M. Kulczycki, *Arteterapia i psychologia kliniczna* [w:] *Arteterapia (III)*, red. L. Hannek, M. Passella, w serii: „Zeszyt Naukowy” 1990, nr 57, s. 13.

¹⁹ M. Kilian, M. Cichocka, *Muzykoterapia...*, s. 245.

²⁰ J. Uchyła-Zroski, *Edukacja muzyczna w systemie nauk o wychowaniu* [w:] *Edukacja muzyczna – studium teoretyczno-praktyczne*, red. R. Ławrowska, B. Muchacka, Kraków 2022, s. 17.

²¹ P. Cylulko (oprac. i red.), *Projekt ustawy o zawodzie muzykoterapeuty. Materiały do konsultacji środowiskowej*, Wrocław 2011, s. 16–18.

²² Z. Konaszek, *Dziecko niepełnosprawne i muzyka*, Warszawa 1994, s. 16.

się muzyką na elementarnym poziomie umiejętności, zdolności – niewymagającego osłuchania oraz doświadczenia wykonawczego. Na co dzień każde niepełnosprawne dziecko funkcjonuje we wszystkich tych i jeszcze wielu innych rolach, co jeszcze bardziej przemawia za tym, iż wykazuje ono zapotrzebowanie na różne rodzaje, gatunki, style muzyki oraz różne formy wsparcia edukacyjno-rehabilitacyjnego przy jej pomocy. Dzieci niepełnosprawne mają bardziej utrudniony kontakt ze sztuką niż ich pełnosprawni rówieśnicy, co zobowiązuje muzykoterapeutów do jeszcze większego wykorzystywania w prowadzonych zajęciach obok terapeutycznych walorów sztuki muzycznej także wybrane elementy edukacji artystycznej w jej zakresie.

Specyfika zajęć terapeutycznych

Oddziaływania edukacyjne i terapeutyczne prowadzone w przestrzeni szkolnej mogą przynieść oczekiwane rezultaty, jeżeli będą opierać się na aktywnej, spontanicznej oraz twórczej postawie dziecka²³. Warto pamiętać, iż w ich realizacji najważniejszy jest mały beneficjent będący twórcą określonych zachowań, w tym muzycznych, a nie ich efekt w postaci czysto zaśpiewanej piosenki, precyzyjnie zagrane go motywu melodycznego lub rytmicznego, dokładnie wykonanego ruchu do muzyki, które jak najbardziej mogą odbiegać od poprawności, wartości estetycznych, artystycznych i kulturotwórczych. „Każdy celowy wysiłek podjęty przez dziecko niepełnosprawne, zaangażowanie w jakąś czynność, jest już w wielu wypadkach osiągnięciem. Poprawność wyników muzycznych, do której oczywiście należy dążyć, może być brana pod uwagę dopiero w drugiej kolejności”²⁴.

W tyflomuzykoterapii jako główny i zasadniczy środek oddziaływania stosuje się na równi sztukę muzyczną (postrzeganą w pełnym wymiarze artystycznym lub na elementarnym poziomie umiejętności i zdolności dzieci), różnorodne niemuzyczne zjawiska dźwiękowe (odgłosy natury, komunikacji, wykonywanych czynności itp.) oraz ciszę (jako zjawisko akustyczne, językowe i muzyczne). Tak bogaty materiał akustyczny dostarcza dzieciom: 1) doznań emocjonalno-estetycznych; 2) informacji poznawczych – służących poznawaniu odgłosów wydawanych przez przedmioty oraz różnorodne zjawiska akustyczne; 3) informacji orientacyjnych – umożliwiających orientowanie się w schemacie własnego ciała, przestrzeni i poruszaniu się w niej; 4) informacji kontrolnych – pozwalających śledzić działalność

²³ P. Cylulko, *Podejście badawcze do twórczości muzycznej dzieci na instrumentach perkusyjnych i jej znaczenie dla diagnostyki muzykoterapeutycznej* [w:] *Diagnoza i diagnostyka muzykoterapeutyczna*, red. P. Cylulko, J. Gładyszewska-Cylulko, w serii: „Wrocławska Muzykoterapia”, t. 3, Wrocław 2020, s. 157–177.

²⁴ Z. Konaszkiewicz, *Muzyka w wychowaniu dziecka niepełnosprawnego* [w:] *Dziecko niepełnosprawne ruchowo. Wychowanie i nauczanie dzieci z mózgowym porażeniem dziecięcym*, cz. III, red. E. Mazanek, Warszawa 1998, s. 278.

praktyczną – wykonywanie ruchów, czynności dnia codziennego itp.; 5) informacji komunikatywnych – wspomagających nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów interpersonalnych oraz porozumiewanie się z innymi osobami. Wszystkie te dźwiękowe komunikaty oraz odczucia emocjonalno-estetyczne są bardzo istotne dla prawidłowego funkcjonowania dzieci niepełnosprawnych wzrokowo w otaczającej ich rzeczywistości, m.in. muzycznej, edukacyjnej i terapeutycznej, a tym samym warunkują ich optymalny wielostronny rozwój.

Zasadniczym sposobem pobudzania beneficjentów do aktywności jest bezwzrokowa muzyczno-dźwiękowa interakcja realizowana głównie w formie zabawy z zastosowaniem odtwarzanych utworów muzycznych, werbalizacji, wokalizacji, gestów, ruchów i prostych instrumentów muzycznych – najczęściej dziecięcych perkusyjnych. Dzięki niej powstają bezwzrokowe sytuacje zabawy z wykorzystaniem konkretnych sposobów postępowania zwanych technikami terapeutycznymi. Można do nich m.in. zaliczyć śpiewanie piosenek, zabawy muzyczno-ruchowe, tworzenie muzyki, poruszanie się do niej, improwizowanie głosem, ruchem i na instrumentach muzycznych, słuchanie muzyki. Techniki te bazując na formach aktywności muzycznej dziecka, podobnie jak inne środki oddziaływania, oprócz realizowania terapeutycznych celów służą umuzykalnianiu dzieci i przysposabianiu ich do świadomego odbioru sztuki muzycznej.

Podsumowanie

Pracując z dziećmi niepełnosprawnymi w przestrzeni edukacyjno-rehabilitacyjnej, nie można oddzielać muzykoterapii od edukacji artystycznej w zakresie sztuki muzycznej. Obie te dyscypliny mimo różnych zasadniczych celów przenikają i uzupełniają się wzajemnie, służąc wspieraniu ich wszechstronnego rozwoju oraz wychowaniu poprzez sztukę muzyczną.

W ramach zajęć muzykoterapeutycznych dyplomowani muzykoterapeuci starają się budować przyjazną i bezpieczną dla dzieci przestrzeń służącą optymalnemu rozwijaniu ich uzdolnień oraz zainteresowań muzycznych na miarę ich możliwości, potrzeb, oczekiwań oraz predyspozycji.

Bibliografia

- Cylulko P., *Tyflomuzykoterapia dzieci. Teoria i praktyka muzykoterapii dzieci z niepełnosprawnością wzrokową*, Wrocław 2004.
- Cylulko P., *Interwencja tyflomuzykoterapeutyczna w praktyce edukacyjno-rehabilitacyjnej* [w:] *Muzykoterapia – od pionierskiej działalności do kreatywnej twórczości*, red. P. Cylulko, J. Gładyszewska-Cylulko, w serii: „Wrocławska Muzykoterapia”, t. 4, Wrocław 2022.
- Cylulko P., *Model tyflomuzykoterapii dzieci* [w:] *Wrocławskie modele muzykoterapii*, red. P. Cylulko, J. Gładyszewska-Cylulko, w serii: „Wrocławska Muzykoterapia”, t. 2, Wrocław 2016.

- Cylulko P., *Podejście badawcze do twórczości muzycznej dzieci na instrumentach perkusyjnych i jej znaczenie dla diagnostyki muzykoterapeutycznej* [w:] *Diagnoza i diagnostyka muzykoterapeutyczna*, red. P. Cylulko, J. Gładyszewska-Cylulko, w serii: „Wrocławska Muzykoterapia”, t. 3, Wrocław 2020.
- Cylulko P. (oprac. i red.), *Projekt ustawy o zawodzie muzykoterapeuty. Materiały do konsultacji środowiskowej*, Wrocław 2011.
- Cylulko P., Gładyszewska-Cylulko J., *A Model of Typhlo Music Therapy in Educational and Rehabilitation Work with Visually Impaired Persons* [w:] *Recommender Systems for Medicine and Music*, red. Z.W. Ras, A. Wieczorkowska, S. Tsumoto, w serii: „Studies in Computational Intelligence”, t. 946, Cham 2021.
- Dobrowolski T., *Pomoc dziecku ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi we wczesnej edukacji. Zastosowanie tyflomuzykoterapii*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja” 2022, 87(3).
- Doroszewska J., *Pedagogika specjalna*, t. II, wyd. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.
- Dubowicz M., *Rewalidacyjne znaczenie muzyki w wychowaniu i kształceniu osobowości dziecka niewidomego*, „Wychowanie Muzyczne w Szkole” 1985, nr 3, s. 146.
- Jutrzyzna E., *Terapia muzyką w teorii i praktyce tyflogicznej*, Warszawa 2007.
- Konaszekiewicz Z., *Dziecko niepełnosprawne i muzyka*, Warszawa 1994.
- Konaszekiewicz Z., *Edukacja i terapia muzyczna w odniesieniu do dzieci i młodzieży niepełnosprawnej*, „Szkoła Specjalna” 1993, nr 1–2.
- Konaszekiewicz Z., *Muzyka w wychowaniu dziecka niepełnosprawnego* [w:] *Dziecko niepełnosprawne ruchowo. Wychowanie i nauczanie dzieci z mózgowym porażeniem dziecięcym*, cz. III, red. E. Mazanek, Warszawa 1998.
- Kulczycki M., *Arteterapia i psychologia kliniczna* [w:] *Arteterapia (III)*, red. L. Hannek, M. Passella, w serii: „Zeszyt Naukowy” 1990, nr 57.
- Ławrowska R., *Edukacja muzyczna dziecka w wieku przedszkolnym* [w:] *Edukacja muzyczna – studium teoretyczno-praktyczne*, red. R. Ławrowska, B. Muchacka, Kraków 2022.
- Kilian M., Cichocka M., *Muzykoterapia w rehabilitacji dzieci niewidomych i słabowidzących – założenia teoretyczne (część I)*, „Szkoła Specjalna” 2011, t. LXXII, nr 4.
- Mazurkiewicz A., *Zainteresowania muzyczno-taneczne niewidomych*, „Kultura Fizyczna” 1968, R. XXI, nr 3.
- Pfammatter X., *Music as a Leisure-Time Occupation for the Blind*, „Review of the European Blind” 1988, nr 2(60).
- Przychodzińska M., *Wychowanie muzyczne, idee, treści, kierunki rozwoju*, Warszawa 1989.
- Steele A.L., Crawford C., *Music Therapy for the Visually Impaired*, „Education of the Visually Handicapped”, t. 14(1982), nr 2.
- Szulc W., *Kulturoterapia, Wykorzystanie sztuki i działalności kulturalno-oświatowej w lecznictwie*, Poznań 1994.
- Turkalj M., Breitenfeld D., Hrvoj J., *Musiktherapie beisehbehinderten Personen*, „Anali Klinicke bolnice »Dr M. Stojanović«” 1974, t. XM, nr 3.
- Uchyla-Zroski J., *Edukacja muzyczna w systemie nauk o wychowaniu* [w:] *Edukacja muzyczna – studium teoretyczno-praktyczne*, red. R. Ławrowska, B. Muchacka, Kraków 2022.